Приймак О.М.

СЕЛЯНСЬКА ОБЩИНА ЯК РІЗНОВИД СОЦІАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ

Останнім часом в системі наукових знань все більшої ваги набувають дослідження суміжного характеру. Серед останніх окреме місце належить роботам, що знаходяться на межі регіоналістики соціології та історичного краєзнавства. Саме до цієї групи належить пропонована стаття.

Аналіз життєвого цикла південноукраїнської селянської общини за допомогою методики соціології та регіоналістики дозволить виявити декілька елементів, що залишилися поза увагою істориків. Серед них й питання про технології соціального опору аграрній політиці на початку XX століття, роль звичаєвого права у житті селянської громади, про когнітивні стилі поведінки окремих груп селян-общинників та ін.

Мета статті – характеристика південноукраїнської селянської общини як територіальної спільноти.

Слід також зауважити, що досліджувана в цій статті проблема не отримала достатньої уваги з боку науковців. Інформація про південноукраїнську общину, що міститься в історичній та соціологічній літературі, є поверховою. Серед дореволюційних видань, в цьому контексті слід виділити дві роботи: І.В.Мозжухіна та А.А.Ізмайлова. “Південний степовий легіон, – визначив перший дослідник,- тобто губернії Таврійська, Катеринославська та Херсонська мають високі покажчики закріплення наділльної землі, що пов’язано зі слабкістю общинних традицій” [9, 4]. У змісті роботи другого автора знаходимо ще й такі рядки: “…регіон позитивно відрізняється від інших тим, що общини на його території мають значні капітали та не відзначаються наявністю усталених традицій” [5, 7].

Аналогічні положення можна зустріти й у змісті монографій радянських істориків. В той час серед науковців закріпилася думка, висловлена С.М.Дубровським: “Хоча покажчики виходу з общини на Півдні України й були найвищими в роки реформи, вона не була остаточно знищена. Община в регіоні зачаїлася, завмерла” [1, 167].

У певній мірі ситуація змінилася з виходом у світ в 1992 році класичної монографії П.Н. Зирянова. Вперше в історіографії автор акцентував увагу читача не на проблемах реформування аграрних відносин, а на процесах в сільській общині, що відбувалися внаслідок реалізації реформи П.А. Столипіна. Разом з цим, так як об”єктом дослідження П.Н. Зирянова була община Європейської частини Росії, стан її південно-

українського різновиду отримав незначної уваги. Науковець відзначив лише те, що на території Південних губерній община була слабкою й не мала глибинних традицій існування та стійкої кланової структури як в Росії [4, 216]. Інший науковець, професор А.І.Карагодін, також відзначав, що на Півдні України на початку XX століття у класичному вигляді община збереглася лише в поселеннях колишніх державних селян [7, 96].

Тобто питання про інституціоналізацію південноукраїнської общини є на сьогодні майже не розкритим.

Община являла собою сусідську організацію дрібних безпосередніх виробників. Вона була одночасно економічним об'єднанням та найнижчою адміністративною одиницею, що дає можливість характеризувати її як державний інститут.

Як адміністративна одиниця община виконувала фіскальні та поліцейські функції. Основними органами її управління були сход, в який входили мешканці поселення та виборча адміністрація, що складалася із старости, соцького та десятників. На сході вирішувались питання про переділ землі, розподіл повинностей, та складання клопотань до вищих інстанцій. Регулювання внутрішньообщинних відносин відбувалося на засадах накопиченого досвіду, що знайшов відображення у звичаєвому праві. У таких умовах окремий селянин-общинник не мав права вільно розпоряджатися наділом. Продаж, заклад під заставу, здання в оренду чи передання у спадщину останнього не могли бути виконані селянином без дозволу мирського сходу.

Разом з цим, існування інституту земських начальників створило умови для втручання адміністрації у внутрішньообщинні справи. Невеликий термін існування та відсутність кланової структури в общинах Півдня України дозволили земським начальникам досить сильно впливати на рішення сходу. Це явище стало особливо помітним під час Столипінської реформи, коли кінцеве рішення питання про надання чи розвертання наділу приймалося тільки з приїздом волосної чи повітової адміністрації. Общинна форма господарювання на Півдні України існувала тільки в поселеннях колишніх поміщицьких та державних селян. Середній розмір наділу представників цих категорій був у регіоні недостатнім для ведення самостійного господарства. Тому община виступала як інститут соціального захисту селян, як засіб колективного виживання в умовах малоземелля. Цій меті були підпорядковані всі функції общини. Зрівняльний характер наділення землею був однією із головних функцій общини. Розподіл наділів відбувався двома засобами – за ревізькими душами, тобто за кількості представників чоловічої статі, зареєстрованій останньою десятою ревізією 1856 року, і за наявними ду-

шами чоловічої статі, тобто за кількості приписаних в общині на момент ревізії [7, 118].

В передреформений період у поселеннях колишніх поміщицьких селян Півдня України розкладка наділів проходила за ревізькими душами. Цей факт був пов"язаний з бажанням селян зберегти розмір наділу 1856 року. Община, таким чином, не брала на себе відповідальність за забезпечення землею новонароджених або прибулих чоловіків. Так, наприклад, у 1878 році „миром" з Мордвинівки Бердянського повіту було відмовлено сільському старості у проханні надати синові общинний наділ [17, 2].

У більшості поселень колишніх державних селян регіону середній розмір наділу за реформою 1861 року був у 1,5-2 рази вищим, ніж у колишніх поміщицьких. Розподіл земель у представників цієї категорії проходив за наявними душами. Внаслідок такої демократичної розкладки наділ колишніх державних селян зменшився протягом другої половини XIX-початку XX століття на 36,7% [15, 34]. Тому на Півдні України напередодні Столипінської реформи в деяких общинах колишніх державних селян була введена змінена наявно-ревізька розкладка.

В Олександрівському повіті перехід до наявно-ревізької розкладки відбувся у 1902 році у селі Санжарівці. Протягом другої половини XIX століття розмір наділу в цьому селі зменшився з 8 до 3 десятин. Тому на сході було вирішено провести переділ з наданням старожилам по 5 десятин на душу, а новонародженим та прибулим – по 3 десятини [8, 27]. Тобто, виникнення змішаної системи розлкадки наділів було пов"язано з економічними інтересами першопоселенців.

Переділ наділів був другою основною функцією общини. При цьому часткові або повні переділи земель у другій половині XIX- початку XX століть відбувалися на Півдні України виключно в общинах колишніх державних селян [13, 321]. На території Бердянського, Херсонського, Катеринославського, Дніпровського повітів майже всі общини колишніх поміщицьких селян були безпередільними [14, 67]. В Олександрівському повіті в поселеннях селян цієї категорії переділи відбувалися у винятковых випадках – з причин переселення або смерті однообщинників. Але у 98% прикладів вони мали частковий характер [2, 51]. Взагалі, на 1905 рік на Півдні України у безпередільному общинному володінні знаходилося 1356800 десятин, що складало 21% від усієї надільної землі. В той же час по Росії ця частка складала 12,7% [15, 65].

Принцип зрівняльної справедливості був закладений общиною і в систему черезсмужжя. Тема останньої полягала у наданні окремим селянам однакової кількості різноякісної землі. На початку XX століття черезсмужжя на Півдні України існувало як в общинах колишніх держав-

них, так і в общинах колишніх поміщицьких селян. На початку XX століття внаслідок зростання кількості населення, переділів і дрібнення наділів черезсмужжя, особливо в поселеннях колишніх державних селян перетворилось в регіоні у багатосмужжя. За даними обстеження селян 1913 року, основна маса селян Бердянського повіту мала у наділі від 5 до 13 смуг, а близько 4% господарств складалося з 41-60 смуг [3, 38].

Недоліком общинного землеволодіння, особливо в селах колишніх державних селян, було дальноземелля. Середня відстань від поселення до надільної межі на Півдні України наприкінці XIX століття дорівнювало 6,5 верстам. В Олександрівському та Катеринославському повітах цей показник сягав 6,2 версти, у Херсонському – 8,6. В материкових повітах Таврійської губернії - 7,5 верст. В окремих селах він був набагато вищим. Дальноземелля у селі Павлівці Мелітопольського повіту дорівнювало 18 верстам, а у Білозірці – 22 [2, 62].

Крім того, внаслідок порівняно пізнього заселення та господарського освоєння в селянських общинах Півдня України склалася стійка традиція екстенсивного господарювання. Мінеральні та органічні добрива для підвищення якості землі майже не використовувалися. Трипільна система у 1910 році існувала в регіоні лише у 38% общин. В інших 62% селяни застосовували переліг. В умовах низького рівня агрокультури проблема "оскудіння" общинних земель та зниження врожаїв була в регіоні на початку XX століття дуже гострою [4, 159].

Таким чином, наприкінці XIX століття південноукраїнська община не була спроможною виконувати завдання, допомагати колективному виживанню селянства. Обмеженість прав на розпорядження наділами, зрівняльний характер їх розподілу, переділи, малоземелля, багатосмужжя та низький рівень обробки грунту привели общину до тієї межі, за якою існування її окремих членів за рахунок землеробства було неможливим. Але у класичному вигляді община на Півдні України збереглася лише у колишніх державних селян. Головні її функції, внаслідок бажання старожилів зберегти власне господарство хоча б у натуральному вигляді в поселеннях колишніх поміщицьких селян були втрачені.

Разом з цим слід додати, що соціально-економічною основою общини було індивідуальне селянське господарство. Якщо в передреформений період економічні потреби общинників у нечорноземній смузі Російської імперії, Лівобережжя і Правобережжя України задовольнялися шляхом зрівняльного розподілу наділів, введенням багатопілля та застосування добрив, то на Півдні їх задоволення відбувалося шляхом індивідуалізації господарств. Сам термін "община" використовувався в регіоні лише в офіційній документації. Селяни ж застосовували замість нього визначен-

ня “громада”, а общинний наділ називали “душевим” або “дворовим” [13, 47].

Тяжіння до індивідуалізації господарства в общинах колишніх поміщицьких селян простежувалося на Півдні України у переході до безпередільного користування та застосування розкладки за ревізькими душами [13, 54].

У селах колишніх державних селян, особливо на території материкових повітів Таврійської губернії, задоволення потреб у землі окремих господарств проходило окремим шляхом. Під час переділу ближні до села і кращі за якістю наділи мирський сход за традицією віддавав старожилам. Безкінним, безплужним селянам та новосельцям землі нарізались у віддаленій частині. Велика відстань до наданого “миром” наділу, можливість оренди суседніх до нього казенних, привтновласницьких й віддалених общинних земель стали причиною виникнення хуторів-виселків [13, 97]. Напередодні Столипінської реформи у Мелітопольському повіті існувало близько сорока таких хуторів, у Бердянському – 103. На території останнього лише в общині села Андріївки існувало п”ять таких хуторів-виселків, у яких було 198 господарств з 1048 душами чоловічої та 1021 жіночої статі [3, 29]. Аналогічні поселення у 80-90х роках XIX століття виникли у селах Басані, Богданівці, Петропавлівці, Великому Токмаку, Юзкуні, Новокиївці, Малій Токмачці, Малій Кам”янці, Преображенці та інших.

У середньому на одне господарство хуторянина-виселенця припадало 37 десятин орної, 4 десятини вигонної землі, 4 коня, 5 корів, 9 голів дрібної рогатої худоби. Тобто, на відміну від дрібноземельних господарств тих общинників, які жили у метрополії, хуторянин мав міцне, зорієнтоване на ринок господарство.

Внаслідок втягнення в сферу капіталістичних відносин Південноукраїнське селянство на початку XX століття було глибоко розшарованим. Значна його частина втратила залежність від общини – сільська буржуазія (1/5 населення) отримувала головну частину прибутків з посівів, на куплених та орендних землях бідняки (2/5 населення) – від продажу в найми власної робочої сили. Лише середняцтво (2/5 населення) господарювало переважно на власних та орендованих надільних землях.

Визначальну роль в житті південноукраїнської общини відіграв Указ від 9.XII.1906 року. За змістом його першої статті господар, який володів надільною землею, отримував можливість закріпити свої смуги в індивідуальну приватну власність. Згідно зі статтею другою в тих общинах, де не було загальних переділів протягом 24 років, за кожним селянином, який надав заяву про бажання перейти від общинного

землеволодіння до приватного, закріплювалися у власності присадібні і орні ділянки, що знаходилися перед цим у постійному користуванні. В общинах, де напередодні реформи відбулися загальні переділи, в індивідуальну приватну власність селянина переходили ті наділи, що були віддані йому сходом у постійне користування. Якщо на відокремлене господарство припадало землі більше, ніж було встановлено сходом під час переділу, то селянин мусив сплатити общині вартість лишків. При цьому остання визначалася початковою викупною ціною [12, 71]. Тобто Указом 9 листопада 1906 року забезпечувалося повне право селянина на приватне володіння колишнім общинним наділом. З одного боку, для збіднілих селян, що не мали можливості вести власне господарство, відкрилася можливість продажу общинних наділів. З другого – заможним господарям створювалися умови для збільшення шляхом купівлі наділів розміру посівної площі. Але при цьому процес мобілізації общинної землі був обмежений Правилами від 6 серпня 1907 року, за якими селяни мали право сконцентрувати в одному господарстві не більш ніж 6 куплених наділів.

Разом з цим, Указ від 9 листопада 1906 року був замінений у 1910 році Законом від 14 червня. Процесс запровадження індивідуальної приватної власності на общинні землі був з цього моменту прискорений – безпередільні общини автоматично переводилися законом на подвірне або індивідуально-приватне правоволодіння. Крім того, місцева адміністрація отримала широкі повноваження для впливу на процесс виходу селян з передільних общин [12, 105].

Процесс закріплення общинних наділів у приватну власність був припинений Законом від 29 травня 1915 року. Головною причиною виникнення останнього стало втягнення Росії до Першої світової війни.

Таким чином, згідно з етапами еволюції законодавства процес створення на місці общини приватних селянських господарств пройшов дві фази розвитку. Протягом першої – 1906-1910- роках – політика уряду щодо знищення общинного землеволодіння мала поміркований характер. Закон залишав землевласникам право вибору щодо виходу із общини. З 1910 року й протягом всієї другої фази досліджуваний процес був штучно прискорений. Право вирішення питання про закріплення наділу у приватну власність перейшло з рук общини і селянства до представників місцевої адміністрації.

За роки Столипінської реформи у приватну власність селянами Півдня України було закріплено 2157500 десятин, що становило 36,6% общинного земельного фонду в регіоні. Власниками їх стали 255 тисяч (41,3%) колишніх селян-общинників. Якщо врахувати ще й той факт, що 49456 наділів в регіоні були закріплені шляхом отримання

"посвідчувальних актів" [16, 49], то частка відокремлених від общини господарств дорівнювала 54,3%.

Найбільшу кількість дворів процес переходу від общинного до приватного володіння землею охопив у Бердянському та Мелітопольському повітах, тобто там, де показник диференціації селянства був вищим, ніж середній по регіону. На їх території наділи закріпили 24172 (54,7%) та 31354 (63%) селян-общинників. В індивідуальній власності останніх опинилося 215103 (9,8%) та 301197 (52%) десятин надільної землі. При цьому в Бердянському повіті вихід з общин відбувався у 162 селах, тобто 4/5 від усієї кількості поселень колишніх державних та поміщицьких селян [3, 52]. У Дніпровському та Херсонському повітах частка відокремлених від общини господарств майже дорівнювала середньому показнику по регіону. Вона складала 41,3 % та 48,9% від усієї кількоісті господарств-общинників. Разом з цим, якщо в Дніпровському повіті селяни закріпили у приватну власність 168140 десятин або 45% общинних земель [2, 61], то у Херсонському лише 113184 (33%) десятин.

На території досліджуваних повітів Катеринославської губернії перехід від общинного до приватного землеволодіння не став масовим. В цілому за роки Столипінської реформи в Катеринославському та Олександрівському повітах з общини вийшло 39% селян, які закріпили за собою 32% надільної землі.

Внутрішньонадільне землевпорядкування також негативно вплинуло на життя общини. На землях общин на Півдні України виникло 2044055 хуторів та відрубів, що становило 29,7% усієї кількості селянських дворів у 1905 році. Їх власникам належало 1847591 десятин, або 85,5% загальної площі ділянкових господарств чи 29,1% общинного земельного фонду в регіоні. При цьому 82,6% таких хуторів та вібрубів виникло на закріплених в індивідуальну приватну власність наділах [1, 312]. Інша ж частина була створена на землях подвірно-спадкових громад і знаходилася, хоч і формально, у колективній власності.

Землевпорядні роботи на території Півдня України проводилися, головним чином, в общинах колишніх державних та поміщицьких селян. Серед колишніх колоністів цей засіб покращення господарства отримав розповсюдження лише у частини болгар та євреїв. Слід підкреслити, що землевпорядкування в німецьких колоніях було винятковим явищем. Протягом Столипінської реформи на Півдні Україна мали місце лише дві спроби виходу німців на хутори – в колоніях Кічкас та Ландау. Але причиною їх був особистий конфлікт між окремими членами колонії та громадою. Спроби ці не були реалізовані, оскільки сходи, керуючись корпоративними інтересами, прийняли рішення про виселення "порушників традицій" на куплені в Акмолінській області землі [14, 157]. Тобто, про-

ведення землевпорядних робіт було для німців-колоністів справою невигідною і непотрібною – високий рівень агрокультури та достатньо великий розмір наділу дозволяв їм вести самостійне ринкове господарство, навіть в умовах корпоративної системи. Крім цього, слід врахувати й той факт, що німці на Півдні України були етнічною меншиною й на початку ХХ століття зберегли почуття національної єдності да деякі залишки автономного устрою. Розселення на хутори, таким чином, було прямою загрозою їх корпоративному способу життя й могло привести до культурної та етнічної асиміляції.

Незважаючи на той факт, що на Півдні України традиції колективного господарювання були слабшими, а рівень розвитку аграрного капіталізму порівняно вищим, боротьба общини за збереження земельного фонду набула в регіоні достатньо широкого розповсюдження.

У збереженні общинного замлеволодіння був зацікавлений, головним чином, середній прошарок селянства, основна частина комерційних та споживчих посівів якого знаходилася на орендованих в односельців наділах. Закріплення у приватну власність і продаж останніх більш заможним селяням призводили до руйнування на Півдні України розвинутої системи внутрішньонадільної оренди. А це, в свою чергу, стало загрозою економічної стабільності середняцьких господарств.

Найпоширенішим засобом опору Столипінській реформі була на Півдні України відмова общини у дозволі на вихід. Протягом 1906-1915 років добровільну згоду мирського сходу на закріплення наділу у приватну власність отримали лише 105289 (28%) селян. Інша частина бажаючих вести одноосібне гсподарство змушена була скористатися допомогою місцевої адміністрації [16, 183]. При цьому серед створених під час реформи індивідуальних господарств частка примусово виділених з общини була найменшою в Херсонському та материкових повітах Таврійської губернії, де вона коливалася від 63% до 67%. У той же час у Катеринославському та Олександрівському повітах цей показник дорівнював 83% і співпадав з середнім по Європейській Росії [16, 199].

Показовим у цьому відношенні був випадок, що мав місце у с.Водяному Мелітопольського повіту. Сход відмовив у дозволі 73 бажаючим закріпити наділи у приватну власність, аргументуючи свій вирок наявністю заборгованості за общинні землі. За чотири роки, протягом яких проходило судове розслідування, представники повітової та губернської адміністрації виявили, що ніяких боргів у Водянської общини немає. Вихід з общини відбувся аж у 1913 році. При цьому дозвіл на нього селяни отримали від іншої інстанції – Земського відділу МВС [14, 127].

Другим засобом опору общини був перехід від передільного, або безпередільного до подвірсько-спадкового користування землею. Причиною цього явища стала ст. 40 Указу від 9 листопада 1906 року, згідно якої вихід з подвірно-спадкової общини міг здійснитися лише при згоді всіх членів мирського сходу. Хоча вона й була відмінена Законом від 14 червня 1910 року, але за чотири роки реформи площа подвірного землекористування на Півдні України зросла у сім разів, а на території Катеринославщини – у 36 разів [4, 129].

Але перехід до подвірного користування мав в общинах регіону короткостроковий характер. Після отримання від банку або приватних осіб необхідних коштів, селяни скуповували наділи бажаючих відокремитися й знову переходили до общинного землегосподарювання [14, 7].

Не менш плідним у боротьбі общини за збереження земельного фонду було використання психологічного тиску. Бажаючим закріпити наділ у приватну власність сход забороняв користуватися громадською касою, місцями на сільському базарі, колодязями та дорогами. У с.Андріївці Бердянського повіту для впливу на бажаючих відокремтися община використала навіть слова з промови місцевого священника [14, 165].

Внаслідок психологічного тиску з боку общини, селяни відмовлялися від заяв про закріплення наділів ще до обговорення їх питання на сході. Але, якщо в середньому на кожен регіон Європейської Росії припадало 8000 таких випадків, то на Півдні України за 1906-1915 роки їх кількість дорівнювала 6700. При цьому найбільше відмов від заяв про вихід – 1861 випадок – трапилося в селах Бердянського, Мелітопольського та Дніпровського повітів [16, 64].

Внаслідок Столипінської аграрної реформи частка надільного у загальній площі землеволодіння регіону зменшилася з 41% до 23%. При цьому слід додати, що на Півдні України різко змінилось співвідношення між подвірно-спадковою та общинною формою земельної власності. Істотне зростання першої, особливо на території Катеринославської губернії, сталося внаслідок реакції селянства на аграрні перетворення. До того ж зазнав змін і національний склад власників подвірно-спадкових ділянок. Якщо у 1905 році 91% їх були німцями-колоністами, то у 1917 році частка останніх становила лише 32%.

У роки Столипінської реформи на Півдні України суттєво змінилася площа общинного землеволодіння. У 1917 році вона дорівнювала 4699577 десятинам. Південноукраїнські общини втратили не лише 39,6% надільної, а й 37,4% купленої в передреформений час землі [2, 89]. Найбільш відчутними втрати общин земельного фонду були при цьому в Олександрівському, Херсонському, Дніпровському та Мелітопольському повітах.

Той факт, що напередодні революції 1917 року колективне селянське землеволодіння в Росії не було остаточно знищене, дав привід радянським історикам говорити про відсутність будь-яких вагомих результатів Столипінської аграрної політики. Як стверджував С.М. Дубровський, община не втратила своїх головних функцій. Навіть на Півдні України вона лише "зачаїлася" [1, 132].

Разом з цим, стверджувати про концерваію головних рис південноукраїнської общини можна лише умовно. Значна частина громад у регіоні, що особливо цікаво, й після переходу до подвірно-спадкового або безпередільного землекористування продовжувала проводити часткові чи повні переділи. Надільні й куплені землі, як і в передреформений період, ділилися за зрівняльним принципом у вигляді черезсмужних ділянок. Але при цьому Столипінська реформа прискорила, принаймні на території південноукраїнських губерній процес втягнення сільських общин до сфери капіталістичних відносин. Протягом цього була активна участь громад в процесі мобілізації надільної, казенної та приватновласницької землі, а також зростання кількості общинних кас взаємодопомоги. Внаслідок цього, в общинному замлеволодінні змінилося співвідношення лиш частками надільної та купленої площі. Якщо у 1905 році воно дорівнювало в пропорції 21:1 то у 1917 році -18:1. Тобто в роки Столипінської реформи на Півдні України відбулося не завмирання, а пристосування сільської общини до нових умов життя.

Таким чином, селянська община, як соціальна спільнота, займала важливе місце у соціально-просторовій організації життя сільського населення України та Росії. Разом з цим, внаслідок того, що процес заселення та господарського освоєння південноукраїнських губерній проходив значно пізніше, ніж на іншій території країни, община в них не набула класичних рис. Поряд з такими усталеними функціями, як адміністративно-фіскальна, зрівняльно-передільна та асоціативно-господарська, південноукраїнська община не мала багатовікових традицій та стійкої кланової структури. Тому, на відміну від російського прототипу, південноукраїнська селянська община на початку XX століття достатньо ефективно та активно пристосувалася до нового курсу аграрної політики.

Матеріали статті можуть бути використані при викладі таких дисциплін як теорія управління, оптимізація чи моделювання соціальних процесів для студентів соціологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

Література

1. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. – М.: Наука, 1963. – 437 с.
2. Земледельческий Центр и Юг Европейской России. – СПб., 1911. – 216 с.
3. Землеустроение хозяйства. Сводные данные сплошного по 12 уездам подворного обследования хозяйственных изменений в первые годы после лемлеустройств. – П., 1915. – 54 с.
4. Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России. 1907-1914. – М.: Наука, 1922. – 369 с.
5. Измайлов А.А. Доклад 42-му Бахмутскому уездному земскому собранию о землеустройстве в Бахмутском уезде. – Бахмут,1907. – 29 с.
6. Кобузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII-I п. XIXв. (1719-1838). – М.: 1976. – 687 с.
7. Карагодин А.И. История Запорожского края (1770-1917). – Запорожье: ЗГУ, 1998. – 594 с.
8. Логинов А. Краткий очерк земледелия и землепользования в Александровском уезде. – Александровск, 1906. – 83 с.
9. Мозжухин И.В. Землеустройство в Богородецком уезде Тульской губернии. Очерки реформы крестьянского хозяйства. – М., 1917. – 39 с.
10. Плотинский П.Ю. Теоретические и эмпирические модели социальных процессов. – М.: Наука, 1996. – 277 с.
11. Плотинский П.Ю. Математическое моделирование социальных процессов. – М., 1992. – 187 с.
12. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1913. – Т. XXX. – 689 с.
13. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство. – СПб., 1893. – 831 с.
14. Приймак О.М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906-1917рр.). – Запоріжжя: РА “Тандем У”, 2002. – 198 с.
15. Статистика землевладения. 1905 год. Свод данных по 50 губерниям Европейской России. – СПб., 1906. – 455 с.
16. Статистический ежегодник России. 1915 год XII. – Пг., 1916. – 224 с.
17. Столыпин Д. Право на землю. – М., 1863. – 23 с.

18. Столыпин Д. Развитие сельскохозяйственной промышленности (переселение на новые места). – СПб., 1896. – 27 с.

Заруба В.Ю.

ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ГЕОПОЛИТИКИ

В современном мире неуклонно растет роль субъективного фактора в жизни природы и общества. Еще в конце 60-х – начале 70-х гг. XX в. ученые Римского клуба признали, что надвигающийся кризис человечества состоит в том, что оно неспособно подняться до уровня своего собственного технологического могущества, осознать новые обязанности и произвести переоценку ценностей. [1, С.73] Социальные, технико-экономические, культурные контрасты переросли национальные рамки и приобрели глобальный характер, так как сферы территориальных интересов отдельных человеческих сообществ сомкнулись. Участков суши, не вовлеченных в хозяйственную или хотя бы политическую деятельность, не осталось. Развитие транспорта, средств связи и рост скорости перемещения людей, товаров и информации сделало расстояния и разницу в климате малосущественными. К тому же, информация стала распространяться с наибольшей скоростью, опережая мыслительную деятельность человека и собственно транспорт.

Военно-политическая функция государственных границ сменилась административной, а взаимодействие государств сместилась из области войны в область технологий и интеллекта. Страны в зависимости от уровня развития либо сосредоточились на выпуске сложной и чистой наукоемкой продукции, либо вынуждены терпеть грязные технологии и переработку отходов. В мире сложилась парадоксальная ситуация: часть государств достигли таких стандартов жизни, которые невозможно обеспечить при существующих технологиях для всего человечества. Однако если раньше жители колоний имели смутное представление о том, как живет метрополия, то в течение XX в. ситуация кардинально поменялась. Появление ООН, ЮНЕСКО, ВОЗ, распространение международных программ и проектов, унификация образования привели к тому, что сведения об уровне жизни, стандартах потребления стали достоянием гласности, человечество знает об этих стандартах и нередко стремится на них ориентироваться.

В своей книге А. Печчеи пишет, что неуправляемое развитие человечества достигло переломного момента. Поэтому опасно безоглядно доверять дальнейшему научно-техническому и промышленному прогрессу,